Islamic Maaref University

Scientific Journal **Commentary Studies**

Vol. 15, Spring 2024, No. 57

Interpretive study of “language of the people” in verse 4 of Surah Ibrahim

Nasrin Kardenjad[1]

1. Assistant Professor Department of Quranic and Hadith Sciences, Hoda College, Qom, Iran.
hoda.drkordnezhad@hu.jz.ac.ir

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article **Received:** 2024.01.14 **Accepted:** 2024.05.29	Among the verses in which there are many differences of opinion in the interpretation is the fourth verse of Surah Ibrahim: "And we did not send a messenger except with the lips of a people who would see them...". Despite the clarity of the words used in the verse, the concept of "the language of the people" is a matter of opinion among commentators and researchers of Quranic sciences. By studying the statements of commentators in the following verse and the views of researchers, their opinions can be categorized into four views. By examining and analyzing the views, the author has come to the conclusion that the meaning of "language of the people" is to harmonize the content of the revelation with the understanding and level of understanding of the audience, and in other words, to accompany the Qur'an with the language of the people. The context of the verse, the wisdom of sending divine messengers and the wisdom of conveying messages are among the evidence cited by the author in support of this view.
Keywords	Surah Ibrahim, the language of the people, the language of the Qur'an, The culture of the era of descent.
Cite this article:	Kardenjad, N. (2024). Interpretive study of "language of the people" in verse 4 of Surah Ibrahim. *Scientific Journal Commentary Studies*. 15(1), 75-98. DOI: https://doi.org/10.22034/15.57.69
DOI:	https://doi.org/10.22034/15.57.69
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

Correct interpretation and understanding of the Qur'anic verses with the aim of achieving the main purpose of God has always been the effort of commentators and researchers of the Qur'anic sciences. It is clear that the interpretation of some verses is difficult and has led to disagreements among commentators due to various possibilities in the meanings of the words and phrases used in them. The phrase "the tongue of the people" in the fourth verse of Surah Ibrahim: "And we did not send a messenger unless it was the tongue of the people to show them..." is one of the cases in which there are many differences of opinion in its meaning and interpretation. Due to the fact that accepting some of the meanings presented by this phrase unintentionally brings doubts that are not consistent with the immortality of the Quran and its universality, it is important and necessary to collect opinions and explain and criticize them in order to dispel these doubts. In this regard, the current research seeks to find the answer to the question, what are the interpretive views about the mentioned phrase, and which view is closer to reality in terms of logical, rational evidence, the context of the verse, and the lexical meaning of the word "tongue"? In response to the main question, unlike the existing researches, in this article, the views of commentators will be compared and analyzed side by side.

Methodology

By describing and explaining the views (descriptive method), comparing and analyzing (comparative and analytical method) these opinions have been introduced.

Discussion

he opinions of commentators of Qur'anic sciences regarding the concept of "language of the people" can be categorized into four points of view:

The first point of view: In this point of view, the language of the people is the language and dialect of the people in the sense that God commissioned the prophets to start their religious calling and convey the purposes of the revelation with ordinary and colloquial language.

The second point of view: what is meant by the language of the people is the style of expression and observance of conventional rules in the Arabic language; That is, the language style of the prophets is understandable and familiar to all audiences. Based on this, "the language of the people", in addition to the dialect of the people; It also includes compatibility with literary rules, Arab rhetorical techniques, and common order in their dialogues.

The third point of view: the association of revelation with the culture of the time, based on which the language of the people, in the sense of being horizontal with the customs, beliefs, worldview of the audience of the age of decline and their cultural level, is the content of this point of view.

The fourth point of view: the suitability of speech with the intellectual level of the audience and compatibility with their level of awareness and intellect is the result of this point of view. Based on this, the interpretations used in the Qur'an have been expressed according to the needs of the audience of the age of descent and according to their intellectual level.

Conclusion

By analyzing and criticizing the views and arguments presented by them, it is found that the interpretation of the language of the people as "words and dialects" (the first view) can be violated in two ways; First, the fact that the speaker is in the same language as the audience is an obvious thing and it is necessary for the speaker to communicate and understand the content. In addition, the verse is a sign of gratitude and a reminder of blessings, while being in the same language is not something that has room for gratitude. Although the second point of view seems logical to some extent, it cannot be the meaning and purpose of the verse due to the originality of some rhetorical and expressive styles and techniques of the Qur'an, which has brought it to the stage of miracles. The third point of view, which considers the language of the people as "companion with the culture of the time" cannot be a correct point of view. In addition to being incompatible with the literal meaning of the language, this concept is not compatible with the holiness of the Qur'an and the goals of the mission; This idea itself is followed by another corrupt idea that some of the commands and orders of the Qur'an are specific to the age of descent; Therefore, according to this view, the Qur'an cannot be a book of guidance for all nations and at all times.

The fourth point of view, which considers the concept of "language of the people" to be the harmony of the content of the revelation with the understanding and level of understanding of the audience, is the author's chosen point of view. The context and tone of the verse, the traditions of the innocents, peace be upon them, conformity with the way of thinking and the goals of the mission are some of the evidence cited by the author to confirm this point of view.

References

Books

- Holly Quran.
- Adel Sabzevari, Mahmoud (2008). *Loghatname quran karim*. Tehran: sales. [in Persian]
- Baghawi, Hussein bin Masoud (1997). *Ma'alim al-Tanzil fi Tafsir al-Quran*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [in Arabic]
- Darwaza, Muhammad Izzat (1979). *Al quran val molhedun*. Damascus: Dar al-Qatabiyyah. [in Arabic]
- Hadavi, Mahdi (1998). *Mabani kalami ejtehad Dr Brdash az quran kareem*. Qom: Institute of Islamic Studies. [in Persian]
- Hashemi Rafsanjani, Ali Akbar (2007). *Tafsir rahnama. Qom*: Bostan Kitab [in Persian]
- Hor Ameli, Muhammad ibn Hasan (n.d.). *Tafsil al wasael al shia*. Qom: Al-Bayt Foundation for the Revival of Heritage. [in Arabic]
- Ibn Manzur, Muhammad bin Makram (2008). *Lisan al-Arab*. Beirut: Dar al-Maarif. [in Arabic]
- Jafari, Ya'qub (2000). *Tafsir Kawthar*. Qom: Hijrat. [in Persian]
- Jawhari, Ismail bin Hammad (1983). *Sahih al-Lughah*. Beirut: Dar al-Ilm li-Malabin. [in Arabic]
- Khazin, Ala' al-Din (1994). Lubab al-Ta'wil fi Ma'ani al-Tanzil. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [in Arabic]

- Kulayni, Muhammad ibn Yaqub (1986). *Al-Kafi*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [in Arabic]
- Majlesi, Mohammad Baqir (1982). *Bihar al-Anwar al-Jami`ah li-Durar Akhbar al-A'immah al-Tahhar*. Beirut: al-Wafa. [in Arabic]
- Makarem Shirazi, Nasser and others (1995). *Tafsir nemoune.* Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyya. [in Persian]
- Ma'rifat, Mohammad Hadi (1959). *Shobahat va rodud houl al quran al kareem*. Qom: Al-Tamhid. [in Arabic]
- Ma'rifat, Mohammad Hadi (1999). *Al tafsir al asari al jame*. Qom: Al-Tamhid. [in Arabic]
- Mesbah Yazdi, Mohammad Taqi (1989). *Jamee va tarikh az didgah quran*. Tehran: Sazman of Islamic Propagations. [in Persian]
- Mo'in, Mohammad (2005). *Farhang farsi Mo'in*. Tehran: Adna. [in Persian]
- Mostafavi, Hassan (1981). *Al tahghigh fi kalamate al quran al kareem*. Tehran: Bangah Translation and Publication Book. [in Arabic]
- Sayfi Mazandarani, Ali Akbar (n.d.). *dorus fi al qavaed al tafsirye*. Qom: Islamic Publications Office. [in Arabic]
- Sharaf al-Din, Sayyid Hussein (1958). *Tahlil ejtemai az sele rahem.* Qom: Islamic Propaganda Office. [in Persian]
- Shatibi, Ibrahim ibn Musa (n.d.). *Al-Muwafaqat fi Usul al-Shari'ah.* Egypt: no publisher. [in Arabic]
- Subhani, Ja'far (n.d.). *mafahim al quran*. Qom: Imam al-Sadiq Foundation. [in Arabic]
- Tusi, Muhammad bin Hassan (1998). *Rijal Keshi*. Mashhad: Ferdowsi University. [in Arabic]
- Zamakhshari, Jarallah Mahmud ibn Umar (1986). *Al-Kashaf 'an Haqa'iq Ghawamid al-Tanzil wa 'Uyun al-Aqawil fi Wujub al-Ta'wil*. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi. [in Arabic]
- Farahidi, Khalil bin Ahmad (1988). *Ketab al eyn*. Qom: Dar al-Hijra. [in Arabic]
- Siuti, Jalal al din (2015), *al etghan fi olum al quran*, Egypt: al hayat al mesriya al ame lel kitab [in Arabic]
- Tabarsi, Fadl bin Hassan (1988). Majma' *al-Bayan*. Beirut: Al-A'lami Foundation. [in Arabic]
- Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein (n.d.). *Al-Mizan*. Qom: Ismailian.
- Tayeb, abdalhusayn (n.d.). *atib albayan fi tafsir alquran*. tehran: katabfrushi islam. [in Arabic]

Articles

- Ayazi, Mohammed Ali (1996). Quran va farhang zamane. *Nashriye mofid. 2 (4)*. 78 - 49. [in Persain]
- Ayazi, Mohammed Ali (1997). Naghd va barresi nazariye baztabe farhang zamane Dar quran. *nashriye mofid. 3 (2)*. 68 - 39. [in Persain]
- Ayazi, Mohammed Ali (1997). Pazhuheshi darbare zabane quran. *Nashriye mofid. 3 (1)*. 58 - 35. [in Persain]
- Azimi, Alireza (2004). Bazkavi nazariye baztab farhang zamane dar quran. *Eternal message. 2 (3)*. 60 – 56. [in Persain]

- Ferasattkhah, Maghsoud (1997). Quran, ara va entezarat gounagoun. *Revolution University. 10(110).* 141 – 127. [in Persain]
- Husseini, Sayyid Musa (1996). Gerayesh elmi dar tafasir moaser. Quranic research. 2 (2). 127 – 98. [in Persain]
- Jalili, Hidayatullah (1994). Vahy dar hamzabani ba bashar va ham lesani ba qoum. entity. 23. 44 - 37. [in Persain]
- Khorramshahi, Baha'uddin (1995). Baztab farhang zamane dar quran kareem. *Bayynat. 2 (1).* 97 - 90. [in Persain]
- Mohammad Yari, Maryam, Farjami Azam and Bigleri, Mojtaba (2019vogouh manayi rishe qoum dar quran va tafasir . *Interpretive Research. 6 (2).* 321 – 301. [in Persain]
- Nasehi, Mohamed, and Marwaji, Layla Sadat (2019). Vaje shenasi khishavandi dar quran. *Journal of Quranic Interpretation and Language. 7 (2).* 228 - 209. [in Persain]
- Rezaei Isfahani, Mohammed Ali (1998). Quran va farhang zamane. *Knowledge. 7 (3).* 53 – 44. [in Persain]
- Torabi, Ahmed (1995). Payambar jamal elahi dar ayine bashari. *Quranic research. 12 (2).* 12 - 4. [in Persain]
- Zekavti Karagozlu, Alireza (1995). Zabane quran. *Bayynat. 2 (1).* 79 - 74. [in Persain]

مجلة دراسات تفسيرية

جامعة المعارف الإسلامية

السنة ١٥ / ربيع عام ١٤٤٥ / العدد ٥٧

دراسة تفسيرية لـ"لسان القوم" في الآية ۴ من سورة إبراهيم

نسرين كردنژاد[١]

١. استاذة مساعدة في قسم معارف القرآن و الحديث، كلية الهدى، قم، ايران.

hoda.drkordnezhad@hu.jz.ac.ir

معلومات المادة	ملخّص البحث
نوع المقال: بحث **تاريخ الاستلام:** ١٤٤٥/٠٧/٠٢ **تاريخ القبول:** ١٤٤٥/١١/٢٠	من جملة الآيات التي اختلف في تفسيرها الآية الرابعة من سورة إبراهيم: «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ ...» ورغم وضوح الألفاظ الواردة في الآية، فإن مفهوم "لسان القوم" معركة رأي بين المفسرين والباحثين في علوم القرآن. ومن خلال دراسة أقوال المفسرين في الآية التالية وآراء الباحثين، يمكن تصنيف آراءهم إلى أربعة آراء. ومن خلال دراسة وتحليل الآراء، توصل المؤلف إلى أن معنى " لسان القوم" هو مواءمة محتوى الوحي مع فهم ومستوى فهم الجمهور، وبعبارة أخرى، مرافقة القرآن بلسان القوم. وسياق الآية، والحكمة في إرسال الرسل، والحكمة فالإيصال الرسائل (التفهيم والمفاهمة) من الأدلة التي ذكرها المؤلف في تأييد هذا الرأي.
الألفاظ المفتاحية	سورة ابراهيم، لسان القوم، لغة القرآن، ثقافة العصر.
الاقتباس:	كردنژاد، نسرين (١٤٤٥). دراسة تفسيرية لـ"لسان القوم" في الآية ۴ من سورة إبراهيم. *مجلة دراسات تفسيرية*. ١٥ (١)، ٩٨ ـ ٧٥. DOI: https://doi.org/10.22034/15.57.69
رمز DOI:	https://doi.org/10.22034/15.57.69
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، ايران.

نشریه علمی مطالعات تفسیری

سال ۱۵، بهار ۱۴۰۳، شماره ۵۷

دانشگاه معارف اسلامی

بررسی تفسیری «لسان قوم» در آیه ۴ سوره ابراهیم

نسرین کردنژاد[۱]

۱. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده هدی، قم، ایران.

hoda.drkordnezhad@hu.jz.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

(۹۲ ـ ۷۵)

تاریخ دریافت:
۱۴۰۲/۱۰/۲۴

تاریخ پذیرش:
۱۴۰۳/۰۳/۰۹

چکیده

از جمله آیاتی که در تفسیر آن اختلاف آراء بسیاری وجود دارد آیه چهارم سوره ابراهیم: «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ ...» است. به‌رغم روشنی واژگان به‌کار رفته در آیه، مفهوم فراز «لسان قوم» معرکه آراء مفسران و پژوهشگران علوم قرآنی است. با مطالعه بیانات مفسران در ذیل آیه و دیدگاه‌های محققان، نظرات آنها در چهار دیدگاه قابل دسته‌بندی است. نویسنده با بررسی و تحلیل دیدگاه‌ها به این نتیجه دست یافته است که منظور از «لسان قوم» هماهنگی محتوای وحی با فهم و سطح درک مخاطبان و به‌تعبیر دیگر همراهی قرآن با زبان قوم است. سیاق آیه، حکمت ارسال رسولان الهی و حکمت پیام‌رسانی (تفهیم و مفاهمه) از ادله مورد استناد نویسنده در تأیید این دیدگاه است.

واژگان کلیدی

سوره ابراهیم، لسان قوم، زبان قرآن، فرهنگ زمانه.

استناد:

کردنژاد، نسرین (۱۴۰۳). بررسی تفسیری «لسان قوم» در آیه ۴ سوره ابراهیم. *مطالعات تفسیری*. ۱۵ (۱)، ۹۸ ـ ۷۵. DOI: https://doi.org/10.22034/15.57.69

کد DOI:

https://doi.org/10.22034/15.57.69

ناشر:

دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

تفسیر و فهم صحیح عبارت‌ها و آیات قرآن کریم به منظور دستیابی به غرض اصلی خداوند همواره مورد تلاش مفسران و محققان علوم قرآنی بوده است. روشن است که تفسیر برخی آیات به دلیل احتمالات گوناگون در معانی واژه‌ها و عبارت‌های به‌کار رفته در آنها، مشکل و تا حدودی به اختلاف‌نظر مفسران منجر شده است. عبارت «لسان قوم» در آیه: «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ ...» از جمله مواردی است که در معنا و تفسیر آن اختلاف دیدگاه‌های زیادی وجود دارد. با توجه به اینکه پذیرش برخی معانی ارائه‌شده از این عبارت به‌طور ناخواسته شبهاتی به همراه دارد که با جاودانگی قرآن و نیز همگانی بودن آن همخوانی ندارد، جمع‌آوری نظرها و تبیین و نقد آنها جهت دفع این شبهات امری ضروری است. در این راستا پژوهش حاضر به‌دنبال یافتن پاسخ به این سؤال است که چه دیدگاه‌های تفسیری در مورد عبارت یادشده وجود دارد و کدام دیدگاه با لحاظ ادله منطقی و عقلی و نیز با توجه به‌معنای لغوی واژه «لسان» به واقع نزدیکتر است؟

اگرچه با مراجعه به تفاسیر دیدگاه‌های مفسران قابل دستیابی است، اما کنار هم آوردن این دیدگاه‌ها علاوه بر فراهم آوردن امکان مقایسه نظرات، خواننده را به تفاوت دیدگاه‌ها در این مورد آشنا می‌سازد، امری که تا کنون مورد توجه محققان به‌طورخاص و با رویکرد مدنظر نویسنده این نوشتار نبوده است و تنها در برخی نگاشته‌های مرتبط که در مبحث پیشینه اشاره خواهد شد به‌طور تلویحی به‌معنای عبارت «لسان قوم» اشاره شده است.

پیشینه تحقیق

با بررسی و کاوش در نگاشته‌هایی که تا حدودی مرتبط با موضوع مورد بحث است، می‌توان آنها را در سه قسم به شرح ذیل دسته‌بندی کرد:

دسته‌ای از پژوهش‌ها که به‌طور عام در مورد مباحث قرآنی و نیز شبهات مربوط به قرآن به نگارش درآمده‌اند. نویسندگان در لابه‌لای طرح مباحث به مناسبت به‌صورت تلویحی به‌معنای «لسان قوم» و فلسفه نزول قرآن به زبان مخاطبان عصر نزول اشاراتی داشته‌اند و آن را لازمه فهم قرآن برشمرده‌اند. کتاب ***شبهات و ردود*** محمدهادی معرفت از جمله این نوشته‌هاست. ایشان با استناد به آیه: «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ» می‌نویسد: هر کسی که با زبان قومی سخن می‌گوید بایستی در کاربرد واژگان همگام با آن قوم حرکت کند، تا امکان تفاهم میسَّر گردد و این همگامی برای انتقال معنای مورد نظر به مخاطب، به‌کار گرفته می‌شود.[1] وی همچنین در کتاب ***التفسیر الاثری الجامع*** با

---

۱. معرفت، ***شبهات و ردود حول القرآن الکریم***، ج ۱، ص ۱۱۳.

عنوان «لسان القرآن» به این بحث اشاره دارد.[۱]

برخی دیگر از نگاشته‌ها در حوزه زبان‌شناختی به رشته تحریر درآمده‌اند که بیشتر در مورد سبک بیانی قرآن شامل: نوشتاری یا گفتاری بودن، بحث کرده‌اند. در این نوشته‌ها نیز به تناسب بحث گریزی کوتاه به‌معنای «لسان قوم» شده است. مقاله «زبان قرآن گفتاری یا نوشتاری» اثر جعفر نکونام است که در شماره سوم نشریه ***پژوهش‌های فلسفی و کلامی*** در سال ۱۳۷۹ به چاپ رسیده است. نویسنده در بیان ادله «گفتاری بودن زبان قرآن» به‌عنوان دیدگاه برگزیده خویش ضمن اشاره به آیه مورد بحث به‌عنوان یکی از ادله گفتاری بودن زبان قرآن، اشاره‌ای به مفهوم «لسان قوم» در آیه می‌نماید و آن را همزبانی با مخاطبان عصر نزول معنا می‌کند. محمدکاظم شاکر مقاله‌هایی با عنوان: «استاد معرفت و زبان قرآن» به رشته تحریر درآورده است که در آنها به تبیین و نقد دیدگاه آیت الله معرفت در مورد زبان قرآن پرداخته است. ایشان در بخش کوتاهی از مقاله شماره ۱، در مورد معنای «لسان قوم» سخن گفته است. این مقاله‌ها در ***مجموعه مقالات معرفت قرآنی؛ یادگار آیت‌الله محمدهادی معرفت*** که توسط گروه قرآن‌پژوهی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی در سال ۱۳۸۷ منتشر شده، به چاپ رسیده است.

دیگر نوشته‌های مرتبط با موضوع این نوشتار، مقالاتی است با عناوینی چون: «بازتاب فرهنگ زمانه در قرآن کریم»؛[۲] «وحی و همزبانی و هملسانی با قوم»؛[۳] «قرآن، آراء و انتظارات»[۴] که نویسندگان با صراحت یا احتیاط عبارت «لسان قومه» در آیه شریفه را به‌معنای «تأثیرپذیری قرآن از فرهنگ مخاطبان عصر نزول و مطابق آن سخن‌گفتن» دانسته‌اند. بر اساس این معنا زبان وحی، زبان عرفی مردم عصر نزول است و قرآن موافق فرهنگ عرب آمده است و به‌نوعی متضمن تسامح و مماشات با باورها و معلومات آنهاست. این نویسندگان بدون توجه به دیگر احتمالات معانی و نیز بدون توجه به دیدگاه‌های دیگر، با طرح دیدگاه خود در اثبات آن تلاش نموده‌اند. البته مقاله‌هایی نیز در نقد و رد این احتمال معنایی به رشته تحریر در آمده است؛ از جمله: «قرآن و فرهنگ زمانه»؛[۵] «پژوهشی درباره زبان قوم در قرآن»؛[۶] «بازکاوی نظریه بازتاب فرهنگ زمانه در قرآن».[۷]

---

۱. معرفت، ***التفسیر الاثری***، ج ۱، ص ۵۶.
۲. خرمشاهی، «بازتاب فرهنگ زمانه در قرآن کریم»، ***بینات***، ش ۵، ص ۹۷ ـ ۹۰.
۳. جلیلی، «وحی در همزبانی و هملسانی با قوم»، ***مجله کیان***، ش ۲۳، ص ۴۴ ـ ۳۷.
۴. فراستخواه، «قرآن، آراء و انتظارات»، ***نشریه دانشگاه انقلاب***، ش ۱۱۰، ص ۱۴۱ ـ ۱۲۷.
۵. رضایی اصفهانی، «قرآن و فرهنگ زمانه»، ***نشریه معرفت***، ش ۲۶، ص ۵۳ ـ ۴۴.
۶. ایازی، «پژوهشی درباره زبان قوم در قرآن»، ***نشریه مفید***، ش ۹، ص ۵۸ ـ ۳۵.
۷. عظیمی، علیرضا، «بازکاوی نظریه بازتاب فرهنگ زمانه در قرآن»، ***پیام جاوید***، ش ۴، ص ۵۶ ـ ۶۰.

وجه تمایز این مقاله از نگاشته‌های یادشده این است که تلاش نویسندگان تبیین مفهوم مدنظر خود از «لسان قوم» بدون بررسی سایر دیدگاه‌هاست، درحالی‌که در این مقاله نویسنده می‌کوشد با گردآوری نظرات گوناگون مفسران در ذیل آیه مورد بحث و تأمل در بیانات صاحب‌نظران علوم قرآنی و نیز با امعان‌نظر در معنای لغوی واژه‌های: «لسان» و «قوم» و همچنین سیاق آیه و ... آنها را نقد و بررسی نماید و سپس نظر منتخب را با ادله متقن تبیین نماید.

مفهوم‌شناسی

بیان مفهوم واژه‌ها در ایجاد ذهنیت مشترک بین نویسنده و خواننده از ضروریات هر نوشته علمی است. از آنجا که بحث اصلی در این پژوهش بررسی دیدگاه‌ها در مورد مفهوم عبارت «لسان قوم» است، مطلوب است که ابتدا واژه‌های «لسان» و «قوم» تبیین گردد:

۱. واژه لسان

واژه «لسان» از نظر لغویان به‌معنای عضو و وسیله نطق، نوع زبان و گویش هر قوم،[۱] کلام و سخن[۲] و سخنوری و فصاحت کلام[۳] به‌کار رفته است. با دقت در معانی ذکرشده می‌توان گفت: لسان به‌معنای زبان است و این کاربرد در بین عرب‌زبان‌ها رایج بوده است. آنان در استعمال‌های خویش واژه «لسان» را به‌صورت مجاز به جای لفظ «قول» و «لغت» به‌کار می‌گرفته‌اند.[۴] ازاین‌جهت است که ترکیب اضافی «لسان صدق» اشاره دارد به زبانی که جز راستی سخن نمی‌گوید.[۵]

در اصطلاح مفسران و صاحب‌نظران علوم قرآنی این واژه در عبارت: «لسان قوم» به چهار وجه معنا شده است که در ادامه به اختصار به آنها اشاره می‌گردد و سپس در قسمت بیان دیدگاه‌ها به‌صورت تفصیلی به همراه ذکر ادله بررسی و نقد خواهد شد.

الف) برخی مفسران آن را به همان مفهوم لغوی؛ یعنی «لغت» معنا کرده‌اند. علامه طباطبایی در معنای این واژه می‌نویسد: «اللسان هو اللغة» و توضیح می‌دهد که لسان مانند آیه «بلسان عربي مبين» به‌معنای لغت است.[۶]

---

۱. مصطفوی، ***التحقیق***، ذیل واژه؛ ابن‌فارس، ***مقاییس اللغة***، ذیل واژه.
۲. معین، ***فرهنگ معین***، ذیل واژه.
۳. مصطفوی، همان.
۴. بغوی، ***معالم التنزیل***، ج ۳، ص ۴۷۱.
۵. طبرسی، ***مجمع البیان***، ج ۷، ص ۳۳۷.
۶. طباطبایی، ***المیزان***، ج ۱۲، ص ۱۵.

صاحب تفسیر ***لباب التاویل فی معانی التنزیل*** نیز همین معنا را بیان می‌دارد و می‌نویسد: «**بلسان قومه؛ یعني بلغة قومه**».[۱و۲]

ب) عده‌ای دیگر منظور از لسان در عبارت «لسان قومه» را سبک بیانی و رعایت قواعد متعارف در زبان عربی می‌دانند.[۳] به اعتقاد این گروه آیه در صدد تفهیم چیزی بیش از گویش و لغت است و می‌خواهد سبک زبانی انبیا ـ که مأنوس مخاطبان و همه‌فهم است ـ را بیان دارد؛ چرا که تنها در این صورت است که تفهیم و تفاهم به‌طور کامل انجام می‌گیرد و در دعوت مردم به دین الهی خللی وارد نمی‌شود.

ج) از دیدگاه برخی دیگر مراد از «لسان» در آیه مورد بحث، تناسب سخن با سطح فکری مخاطبان و سازگاری با درجه آگاهی و عقلی و استدلالی آنهاست.[۴]

د) همراهی وحی با فرهنگ زمانه از دیگر معانی «لسان» است، که بر اساس آن «لسان قوم» به مفهوم هم‌افقی آن با آداب، باورها و جهان‌بینی مخاطبان عصر نزول و به‌عبارتی رعایت سطح فرهنگی آنان است.[۵]

۱. واژه قوم

این واژه در کلام لغویان به‌معانی متعددی به‌کار رفته است. برخی از تعاریف گستره وسیعی از افراد را شامل می‌گردد و برخی دیگر محدوده کمتری را در بر می‌گیرد.

ابن‌منظور در تعریف قوم آورده است: «**القوم الجماعة من الرجال و النساء جميعا**».[۶] برخی نیز آن را به گروهی از مردان اختصاص داده‌اند و در تعریف آن گفته‌اند: «**الرجال دون النساء**».[۷] عده‌ای دیگر «قوم» را به‌معنای همه نزدیکان و خویشاوندان فرد معنا کرده‌اند.[۸]

وجه اشتراک معانی ذکرشده؛ چه در معنای وسیع چه در معنای محدود آن، دلالت کردن واژه قوم بر

---

۱. خازن، ***لباب التاویل فی معانی التنزیل***، ج ۳، ص ۲۸.

۲. برای آگاهی بیشتر ر. ک: زمخشری، ***الکشاف***، ج ۲، ص ۵۲۲؛ صادقی تهرانی، ***الفرقان***، ج ۱۶؛ ص ۱۳.

۳. مجلسی، ***بحار الأنوار***، ج ۹، ص ۲۸۲؛ سیفی مازندرانی، ***دروس فی القواعد التفسیریة***، ج ۲، ص ۷۷؛ هادوی، ***مبانی کلام در برداشت از قرآن کریم***، ص ۳۰۰.

۴. غالب حسن، ***مجله الفکر الجدید***، ش ۸، ص ۱۲۴؛ نقل از: حسینی، «گرایش علمی در تفاسیر معاصر»، ***پژوهش‌های قرآنی***، ش ۸ ـ ۷، ص ۱۲۷ ـ ۹۸.

۵. جلیلی، «وحی در همزبانی با بشر و هم لسانی با قوم»، ***ماهنامه کیان***، ش ۲۳، ص ۴۰ ـ ۳۷.

۶. ابن‌منظور، ***لسان العرب***، ذیل واژه.

۷. فراهیدی، ***العین***، ذیل واژه؛ جوهری، ***صحاح اللغة***، ذیل واژه.

۸. طریحی، ***مجمع البحرین***، ذیل واژه.

عموم؛ یعنی افراد به‌صورت دسته‌جمعی است و از این‌روست که آن را معادل گروه و جماعت دانسته‌اند، نه به‌معنای مردم.[۱]

در نگاه جامعه‌شناسان واژه «قوم» به گروهی از افراد که در یک جهت واحد و به اعتبار ملاکی خاص چون نژاد، نسب، زبان، آداب و رسوم، ساکنان یک حیطه جغرافیایی، ایدئولوژی و نیز تبعیت از یک رهبر با هم اشتراک داشته باشند، لفظ قوم را اطلاق کرده‌اند.[۲]

وحدت و اشتراک در میان افراد یک قوم از ویژگی مشترک تعاریف متعددی است که از سوی جامعه‌شناسان و قرآن‌پژوهان مطرح شده است.

علامه مصباح یزدی در توضیح کلمه «قوم» از دیدگاه قرآن می‌نویسد: «قوم به جماعتی از انسان‌ها؛ اعم از مرد و زن که به اعتبار یک ملاک، مانند: نسب، خون، نژاد، خویشاوندی و تبعیت از یک نفر گردهم آمده‌اند، اطلاق می‌گردد.» ایشان اعتبار یک جهت وحدت و اشتراک در میان افراد قوم را ضروری دانسته است؛[۳] به‌عنوان مثال قوم بنی‌اسرائیل اشتراک در نسب داشتند، قوم کافرین یا قوم مؤمنین اشتراک عقیدتی و ایدئولوژیک دارند.[۴]

در ***لغت‌نامه قرآن کریم*** نیز آمده است: «مقصود از قوم، مردمی هستند که روابط خونی یا نسبی یا اجتماعی با یکدیگر داشته باشند. «قوم النبی» کسانی هستند که با او رابطه وطنی و غیر آن روابط اجتماعی داشته باشند.»[۵]

بر اساس آنچه بیان شد می‌توان چنین جمع‌بندی کرد که واژه «قوم» به گروهی از انسان‌ها اطلاق می‌گردد که دارای یک وجه اشتراک در عقیده یا مذهب، زبان، هدف و حتی سکونت در یک سرزمین (اهل یک بلد) می‌باشند و فقط به تعدادی از انسان‌ها بدون هیچ اتحاد و اشتراکی اطلاق نمی‌شود.

طرح دیدگاه‌ها در بیان مفهوم «لسان قوم»

همان‌طور که در قسمت مفهوم‌شناسی اشاره شد، معانی اصطلاحی متعددی برای «لسان قوم» بیان شده است که مجموع نظرات در چهار دیدگاه و نظریه قابل طرح است. در ادامه ضمن تشریح هر کدام از دیدگاه‌ها به تبیین ادله مورد استناد و نقد آنها پرداخته می‌شود و سپس به دیدگاه منتخب اشاره می‌شود.

---

۱. دفتر تبلیغات اسلامی، ***آینه پژوهش***، ش ۱۳۵، ص ۶.
۲. شرف‌الدین، ***تحلیلی اجتماعی از صله رحم***، ص ۱۲۵.
۳. مصباح یزدی، ***جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن***، ص ۸۵ ـ ۸۴.
۴. ناصحی و مروجی، «واژه‌شناسی خویشاوندی در قرآن»، ***پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن***، ش ۱۴، ص ۲۲۸ ـ ۲۰۹.
۵. عادل سبزواری، ***لغت‌نامه قرآن کریم***، ج ۴، ص ۵۲۳.

۱. دیدگاه یکم: به‌معنای لغت و گویش قوم

عده‌ای از مفسران واژه «لسان» را به لغت و گویش معنا کرده‌اند. بر اساس این معنا، آیه مورد بحث اشاره دارد به اینکه هر رسولی به زبان قوم خود سخن می‌گوید، از این‌رو اگر زبان آنان عربی است، ایشان هم به زبان عربی با آنان سخن می‌گوید و اگر عبری است به زبان عبری با آنان تکلم می‌کند. علامه طباطبایی از معتقدان به این دیدگاه می‌نویسد: «مراد از لسان قوم، لغت قوم است و خدای متعال تمام انبیا را مامور کرد که با زبان عادی؛ یعنی همان زبانی که با هم محاوره و گفتگو می‌کردند، دعوت دینی خود را آغاز و مقاصد وحی را به آنان برساند».[۱] مفسری دیگر می‌نویسد: «رسول خدا از میان اعراب و با زبان آنان مبعوث شد تا بفهمند که آنان را به چه می‌خواند». وی سپس با طرح این سؤال که اگر اشکال کردند که رسول خدا تنها بر عرب مبعوث نشد و در بین قوم او غیرعرب هم بودند؟ در جواب باید گفت: مردم نیز از اعراب پیروی کردند و در صورت نیاز برای کسانی که با زبان عرب آشنا نبودند، ترجمه‌ها آن را توضیح و روشن می‌کند.[۲]

آیت‌الله مکارم شیرازی از دیگر مفسرانی است که معنای لغت و گویش را برای واژه «لسان» بیان نموده است. ایشان می‌نویسد: «منظور از «لسان قوم» این است که پیامبران به زبان مردم خود سخن می‌گفتند تا احتیاج به مترجم نداشته باشند و مردم بتوانند سخنان آنان را درک کنند و پیامبران نیز بتوانند مطالب خویش را بی‌واسطه برای آنان بیان کنند».[۳] همین مضمون را نویسنده تفسیر ***اطیب البیان*** اشاره داشته است.[۴]

آیت‌الله سبحانی از دیگر طرفداران این دیدگاه، بعثت هر پیامبر به لسان قومش را سنت الهی برمی‌شمرد و معتقد است اگر پیامبری بر امتی فراتر از قومش مبعوث گردید و هر قومی از آن امت به لسان خاص خودش تکلم می‌کرد، در این حالت نیازی به نزول کتابش به همه زبان‌ها نیست؛ چون ترجمه جایگزین آن می‌شود. فلسفه نزول محتوای وحی هر پیامبری به یک زبان این است که اگر محتوای وحی پیامبری به دو زبان یا بیشتر نازل شود، امکان تحریف، تبدیل و تنازع و اختلاف وجود دارد؛ از این‌رو نزول، واحد است و شایسته‌ترین زبان، زبان قوم آن رسول است؛ چون به او نزدیکترند.[۵] از طرف دیگر اگر خداوند کتاب وحی‌شده به پیامبری را به لسان دیگری غیر از لسان قومش نازل می‌کرد، چه بسا ایمان نمی‌آوردند، اما با

---

۱. طباطبایی، ***المیزان***، ج ۱۲، ص ۱۵.
۲. خازنی، ***لباب التاویل***، ج ۳، ص ۲۸.
۳. مکارم شیرازی، ***تفسیر نمونه***، ج ۱۰، ص ۲۶۹.
۴. طیب، ***اطیب البیان***، ج ۷، ۳۵۹.
۵. سبحانی، ***مفاهیم القرآن***، ج ۳، ص ۷۱.

نزول محتوای وحی بر هر پیامبری به زبان قومش، راه عذر و بهانه از آنها گرفته می‌شود.[۱]

مشابه این تحلیل را نویسنده تفسیر ***کشاف*** اشاره می‌کند: «نزول قرآن به زبان قوم پیامبر از این‌جهت است که آنچه را قرآن به آن دعوت کرده را بفهمند و برای آنها حجتی باقی نماند و نگویند آنچه را که به ما خطاب شده را نفهمیدیم».[۲] ایشان در ادامه می‌نویسد: «این تحلیل از آیات قرآن نیز قابل برداشت است، خداوند می‌فرماید: «وَلَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا أَعْجَمِيًّا لَقَالُوا لَوْلَا فُصِّلَتْ آيَاتُهُ أَأَعْجَمِيٌّ وَعَرَبِيٌّ»؛[۳] و اگر ما این قرآن را به زبان عجم می‌فرستادیم کافران می‌گفتند: چرا آیات این کتاب مفصل و روشن (به زبان عرب) نیامد (تا ما قوم عرب ایمان آوریم)» و نیز فرموده است: «وَلَوْ نَزَّلْنَاهُ عَلَى بَعْضِ الْأَعْجَمِينَ * فَقَرَأَهُ عَلَيْهِمْ مَا كَانُوا بِهِ مُؤْمِنِينَ».[۴]

بررسی و نقد

«هم‌لغتی» جهت ایجاد ارتباط مناسب هر گوینده با شنونده امری بدیهی و از ضروری‌ترین نیازها و ابزار هر پیام‌رسان و مبلغ جهت ارتباط با مخاطب و تفهیم مطالب به شکل مناسب است. از این‌رو استفاده از واژگان و لغات مأنوس و مشترک با مخاطب از سوی گوینده از مهم‌ترین ابزار امکان و ایجاد تفاهم است و بدون آن، این امکان میسَّر نخواهد شد.[۵] رسولان الهی نیز که عهده‌دار رسالتی سنگین هستند و باید کلام الهی را به کامل‌ترین صورت به مردم برسانند، از این امر استثنا نیستند. آنان به‌عنوان مبلغ وحی باید پیام الهی را با زبانی که بین مردم رواج دارد، بیان کنند تا آن را به درستی بفهمند و دریافت کنند. با این مقدمه و با لحاظ اینکه لحن آیه مورد بحث حاوی نوعی امتنان و تذکر نعمت و یادآوری است، بعید به نظر می‌رسد که آیه شریفه در صدد بیان این معنا یا حداقل این معنا به‌تنهایی باشد؛ چون که «هم‌لغتی» چیزی نیست که پیچیده و شگفت نماید تا مجال امتنان داشته باشد.[۶]

۲. دیدگاه دوم: مطابقت سبک بیانی قرآن کریم با قواعد ادبی زبان مردم عصر نزول

عده‌ای دیگر از مفسران و محققان بر این باورند که منظور از «لسان قوم»، تنها لغت و گویش قوم نیست؛ بلکه در کنار به‌کارگیری واژه‌ها سازگاری با قواعد ادبی، فنون بلاغت عرب و نیز چینش و ترتیب

---

۱. همان.
۲. زمخشری، ***الکشاف***، ج ۲، ص ۵۳۹.
۳. فصلت / ۴۴.
۴. شعراء / ۱۹۹ ـ ۱۹۸.
۵. معرفت، ***شبهات و ردود حول القرآن الکریم***، ج ۱، ص ۱۱۲.
۶. ترابی، «پیامبر ﷺ جمال الهی در آینه بشری»، ***پژوهش‌های قرآنی***، ش ۴۷ و ۴۸، ص ۱۲ ـ ۴.

رایج در محاورات آنان را نیز شامل می‌شود؛ به‌تعبیر دیگر اگر مخاطبان پیامبر در محاورات خود از قواعد و عناصر زبانی خاص چون: تشبیه، تمثیل، استعاره، کنایه، حقیقت و مجازو ... استفاده می‌کردند، پیامبر فرستاده‌شده به‌سوی آنان نیز به مقتضای طبیعت زبان مخاطبان از همین عناصر و قواعد جهت رساندن پیام الهی بهره می‌گرفت.[۱]

علامه مجلسی از طرفداران این دیدگاه می‌نویسد: «از برخی آثار و روایات به‌دست می‌آید که مراد از زبانی که قرآن با آن نازل شده است، رعایت قواعد متعارف در زبان عربی است».[۲]

یکی از مفسران در ضمن بحث از آیه می‌نویسد: «از آیه: «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ ...»[۳] فهمیده می‌شود که قرآن روشن و تبیین نمی‌شد مگر بر اساس زبان قوم عرب و آنچه بر اساس آن سخن می‌گویند و یکدیگر را خطاب می‌کنند، از زبان‌ها و قواعد محوری».[۴]

محقق دیگری با عبارتی مفصل می‌نویسد:

> وقتی که گفته می‌شود قرآن به «لسان قوم» نازل شده تنها به‌معنای این نیست که به زبان عربی نازل شده است؛ بلکه منظور این است که قرآن از باب آسانی بیان و از راه تساهل و تسامح همان تعبیرات جاری عرب‌ها را به‌کار گرفته است؛ به‌عنوان مثال عرب‌ها از باب تغلیب خطابشان با مذکر بود، قرآن هم همین شیوه را در پیش گرفته است.[۵]

بررسی و نقد

این تفسیر از «لسان قوم» با دقت در سبک بیان و محتوای قرآن مجید و نیز با توجه به این واقعیت که طبیعت سخن‌گفتن با مردم، برگرفتن از زبان آن مردم و عناصر به‌کار رفته در آن است، فی الجمله مطلب درست و قابل پذیرشی است، اما به جهاتی چند بعید به‌نظر می‌رسد که آیه در صدد بیان این امر؛ یعنی سازگاری اسلوب بیانی و ادبی قرآن با اسلوب ادبی مخاطبان عصر نزول باشد. باید گفت به‌رغم اینکه در متن قرآن کریم از سبک‌های متداول زبان عربی استفاده شده است، اما قرآن تدوینی نو و بدیع دارد. خلاقیت در بیان و استفاده از ترکیب‌های متنوع و مختلف کلامی در قرآن چنان بی‌نظیر است که آن را به مرحله اعجاز رسانده و سخنوران و خطیبان عرب عصر نزول که در سخنوری سرآمد بودند، در مقابل

---

۱. حسینی، «گرایش علمی در تفاسیر معاصر»، ***پژوهش‌های قرآنی***، ش ۸ ـ ۷، ص ۱۲۷ ـ ۹۸.
۲. مجلسی، ***بحارالانوار***، ج ۹، ص ۲۸۳ ـ ۲۸۲.
۳. ابراهیم / ۴.
۴. سیفی مازندرانی، ***دروس فی القواعد التفسیریة***، ج ۱، ص ۱۴۵.
۵. ذکاوتی قراگزلو، «زبان قرآن»، ***بینات***، ش ۵، ص ۷۹ ـ ۷۴.

آن سرتعظیم فرود آوردند و آن را شاهکاری ادبی برشمردند.[۱] همچنین نسبت اتهام ساحر، شاعر، کاهن و مجنون از سوی مخالفان به پیامبراکرمﷺ در هنگام شنیدن قرآن، نشان از ویژگی و تفاوت مهم قرآن با زبان رایج مردم عصر نزول؛ هم از جهت اسلوب و هم از جهت محتواست. بنابراین با توجه به بدیع بودن برخی از اسلوب‌ها و فنون بلاغی و بیانی قرآن نسبت به اسلوب‌های رایج زبان عرب عصر نزول، این تفسیر از لسان قوم در آیه بعید می‌نماید.

۳. دیدگاه سوم: همراهی با فرهنگ زمانه

تفسیر «لسان قوم» به لسان فرهنگی مخاطبان به این معنا که جلوه‌های فرهنگی و ذهنی عصر نزول در قرآن کریم انعکاس یافته از دیگر معانی مطرح‌شده است. بر اساس این دیدگاه «فرهنگ به‌معنای آداب و رسوم، عقاید، معارف و نیز مناسبات و جهان‌بینی مردمان عصر نزول قرآن آگاهانه و عامدانه ـ نه به‌صورت قهری ـ به صلاحدید صاحب قرآن، خدای متعال، در قرآن راه یافته است».[۲]

صاحب تفسیر ***راهنما*** می‌نویسد:

> مراد از «لسان قوم» لسان فرهنگی مردم است و با توجه به اینکه سطح فرهنگی مردم متفاوت است، انبیا به‌طور طبیعی باید همه مردم را در تبلیغ مدنظر قرار می‌دادند.[۳]

به نظر برخی دیگر ازآن‌جهت که زبان هر قومی تجلی فرهنگ، اعتقادات و جهان‌بینی‌های آن قوم است، می‌توان نتیجه گرفت که مفهوم به زبان قوم بودن، در قالب فرهنگ قوم بودن است.[۴]

بررسی و نقد

اعتقاد به انعکاس فرهنگ عصر نزول در قرآن کریم که همان فرهنگ جاهلی و آمیخته به خرافات است آسیب‌های فراوانی به همراه دارد که افزون بر عدم هم‌خوانی با قداست قرآن کریم، با رسالت و جاودانگی آن نیز سازگاری ندارد؛ از این‌رو جدای از مستشرقان که نوعاً مغرضانه و از جهت مقایسه قرآن با تورات و انجیل به طرح این دیدگاه پرداخته‌اند، طرح و پذیرش آن از سوی عده‌ای هر چند معدود از مسلمان و اهل علم با همان تفسیر و برداشت مستشرقان جای بسی تأمل و تأسف دارد.[۵]

---

۱. سیوطی، ***الاتقان***، ج ۲، ص ۳۱۹.
۲. خرمشاهی، «بازتاب فرهنگ زمانه در قرآن کریم»، ***بینات***، ش ۵، ص ۹۷ ـ ۹۰.
۳. رفسنجانی، ***تفسیر راهنما***، ج ۹، ص ۱۳.
۴. جلیلی، «وحی در هم‌زبانی با بشر و هم‌لسانی با قوم»، ***کیان***، ش ۲۳، ص ۴۰ ـ ۳۷.
۵. فراستخواه، «قرآن، آراء و انتظارات»، ***دانشگاه انقلاب***، ش ۱۱۰، ص ۱۴۱ ـ ۱۲۷.

جدی‌ترین آسیب و نتیجه تبعی این نظریه این است که با توجه به اینکه فرهنگ هر قوم شامل: اخلاقیات، باورها، مناسبات، آداب و رسوم آنان است و به‌طور طبیعی آداب و رسوم و باورهای غلط و خرافی آنان را نیز در بر می‌گیرد، معتقد به این شده‌ایم که صاحب وحی از باب همراهی با فرهنگ قوم و برای اینکه در قالب فرهنگ قوم تجلی کند، برخی باورها و عواطف، رسوم و مناسبات و جهان بینی مردم آن عصر را با علم به باطل بودن آنها در جهت هدایت و جا انداختن پیام در متن قرآن وارد کرده است. این عقیده و به تبع آن نظریه تفسیر «لسان قوم» به بازتاب فرهنگ زمانه در قرآن به دلایل ذیل قابل خدشه و مورد پذیرش نیست:

۱. قرآن مجید افزون بر اینکه در آیات بسیاری با شدت و حدت تمام با آراء خرافی و عقاید رایج عصر نزول مبارزه کرده است در آیات دیگری هرگونه باطل را از ساحت مقدس خود نفی کرده است: «**لا یاتیه الباطل** ...». حال سؤال این است: چطور ممکن است قرآنی که از هرگونه باطل منزه است و هدایت مردم را عهده‌دار است، جهت انتقال انداختن پیام خود و هدایت مردم، به عقاید باطل و خرافات استناد و در عین حال آنها را تائید نماید؟ آیا عقل سلیم چنین رویکردی را می‌پذیرد؟ مسلم است با ملاحظه تحولات بنیادینی که تعالیم قرآن کریم در مدت زمان اندکی در جامعه جاهلی عصر نزول از لحاظ اصلاح عقاید، تقویت ارزش‌ها و ... به‌وجود آورد با این تفکر در تضاد است.

۲. همان‌طور که در معنای لغوی واژه «لسان» بیان شد، این واژه به سه‌معنای عضو و وسیله نطق، نوع زبان و گویش هر قوم و نیز سخنوری به‌کار رفته است، لذا استعمال آن در معنای فرهنگ صحیح نیست. معادل لفظ «فرهنگ» در زبان عربی «الثقافة» است.[۱]

شاید گفته شود بنابر اینکه لسان هر قوم جزیی از فرهنگ آن قوم است از باب اطلاق جز بر کل بتوان لسان را به‌جای فرهنگ به‌کار برد، اما باید گفت چنین استعمالی مرسوم نیست و مشاهده نشده است. بر این اساس استعمال آن در معنای فرهنگ نیاز به قرینه دارد که در آیه مورد بحث هیچ قرینه‌ای دال بر این معنا وجود ندارد تا ما مجاز باشیم از معنای ظاهری آیه دست برداریم؛ بلکه سیاق آیه به‌عنوان یک قرینه لفظی متصل این معنا را نفی می‌کند. توضیح اینکه آیه مورد بحث در سیاق آیاتی قرار گرفته است که به درگیری‌های و منازعه‌های فرعونیان با فرستاده الهی حضرت موسی علیه‌السلام اشاره دارند و این خود مؤید این است که «لسان قوم» نمی‌تواند به‌معنای سخن گفتن مطابق با اعتقادات و فرهنگ زمانه باشد؛ چرا که همراهی با اعتقادات، باورها و فرهنگ قوم، با این منازعه‌ها، گفتگوهای انتقادی و تهدیدها از سوی اقوام با پیامبران معنا ندارد.

---

۱. رضایی اصفهانی، «قرآن و فرهنگ زمانه»، ***معرفت***، ش ۲۶، ص ۵۳ ـ ۴۴.

۳. همان‌طور که پیش از این اشاره شد با باور به این امر که قرآن مجید بازتاب فرهنگ زمانه است و در قالب ادبیات و فرهنگ مخاطبان عصر نزول است، جاودانگی قرآن را نفی کرده‌ایم؛ چرا که بر اساس این نظریه برخی از باورها، دانستنی‌ها و حتی احکام و مناسبات مختص به عصر نزول است؛ به‌عبارت دیگر تجلی فرهنگ قوم شدن با این نکته تناسب دارد که احکام و دستوراتش برای آن قوم باشد؛ بنابراین چنین کتابی نمی‌تواند کتاب هدایت و دستور زندگی برای همه ملت‌ها و اقوام در همه زمان‌ها باشد.[۱] درحالی‌که طبق آموزه‌های خود قرآن کریم، اسلام دین جهانی است و تعالیم آن محدود به افراد یا دورهای خاص نیست.[۲]

۴. با پذیرش این دیدگاه در واقع معتقد شدیم به اینکه وحی هیچ تعارضی با یافته‌های مردم که با دین غیرمرتبط است، پیدا نمی‌کند؛ چون لازمه به زبان قوم سخن گفتن، مأنوس شدن با برخی از افکار است که با دین ارتباطی ندارد؛ مانند: یافته‌های تاریخی و نیز علمی که مقبول جامعه عصر نزول بوده و مقابله با آنها علاوه بر غیر قابل هضم بودن برای مخاطبان، مباین با ارزش‌ها و آرمان‌های آنان نیست؛ از این‌رو قرآن کریم لزومی به نقد و رد آنها نمی‌بیند.[۳]

بنابر آنچه بیان شد این دیدگاه از آن‌جهت که باب شبهه به ساحت مقدس قرآن مجید را باز می‌کند و با اهداف رسالت نیز هم‌خوانی ندارد، مورد پذیرش نیست.

۴. دیدگاه چهارم: متناسب بودن زبان قرآن با درجه فهم و درک مخاطبان

از دیگر نظریه‌ها در مورد مفهوم «لسان قوم» متناسب بودن محتوای وحی با درجه فهم و درک مخاطبان است. بر اساس این نظریه گزاره‌ها و تعبیرهای به‌کار رفته در قرآن کریم به مقتضای حال مخاطبان عصر نزول و مطابق سطح فکری آنان بیان شده است تا آنان تصور روشن و صحیحی از آن گزاره‌ها داشته باشند و دچار تشویش خاطر نشوند.[۴]

آیت‌الله معرفت از معتقدان به این دیدگاه می‌نویسد: «قرآن، با عرب زمان خویش و با زبان همان‌ها سخن گفته و شیوه‌های گفتاری آنان را رعایت نموده تا امکان تفاهم با آنان فراهم آید».[۵]

نویسنده تفسیر ***الکوثر*** در ذیل آیه مورد بحث می‌نویسد: «پیامبرانی که مأمور به هدایت مردم بوده‌اند

---

۱. ایازی، «پژوهشی درباره زبان قرآن»، ***مفید***، ش ۱۰، ص ۶۸ ـ ۳۹.
۲. انبیاء / ۱۰۷؛ قلم / ۵۲.
۳. ایازی، «پژوهشی درباره زبان قرآن»، ***مفید***، ش ۱۰، ص ۶۸ ـ ۳۹.
۴. حسینی، «گرایش علمی در تفاسیر معاصر»، ***پژوهش‌های قرآنی***، ش ۸ ـ ۷، ص ۱۲۷ ـ ۹۸.
۵. معرفت، ، ***شبهات و ردود حول القرآن الکریم***، ج ۱، ص ۱۱۲.

همواره در تعامل نزدیک با آنان بودند و برای رساندن پیام‌های الهی به مردم با زبان آنها و مطابق سطح فکری و به‌دور از هرگونه تعقیید و پیچیدگی با آنها سخن می‌گفتند؛ لذا منظور آیه شریفه از زبان قوم، همان ساده‌گویی و رعایت سطح فکر مردم است، به‌طوری‌که قرآن برای عموم مردم قابل فهم بود و هم مردم عادی از آن بهره می‌بردند و هم اشراف و متفکران».[۱] شاهد این مطلب عبارت: «لیبین لهم» در پایان آیه است که برای آن متعلقی ذکر نشده است و این نشان می‌دهد که منظور از این تعبیر بیان روشن و همه فهم است همان حقیقتی که پیامبر به آن اشاره می‌کند و می‌فرماید: «إِنَّا مَعَاشِرَ اَلْأَنْبِيَاءِ أُمِرْنَا أَنْ نُكَلِّمَ اَلنَّاسَ عَلَي قَدْرِ عُقُولِهِمْ».[۲]

دروزه از مفسران عرب اشعری مذهب معتقد است تعابیر قرآنی، امثال، انذارها و تبشیرها هماهنگ با فهم و معارف مردم عصر نزول بوده و مردم آن عصر مأنوس با آنها بوده‌اند. حکمت این امر نیز با هدف بیان آنها؛ یعنی تأثیرگذاری بر نفوس مردم و ارشاد آنها ارتباط وثیق دارد؛ از این‌رو باید از اوصاف و تعابیری استفاده شود که مخاطبان با آنها مأنوس و ظرفیت درک و فهم آنها را داشته باشند.[۳]

برخی نیز گفته‌اند: آیه در صدد بیان این نکته است که هر پیامبری که فرستاده می‌شود به زبان قوم خودش؛ یعنی به سبک و روش فکری آنان که سازگار با درجه آگاهی عقلی و استدلالی آنان باشد، سخن می‌گوید؛ چه اینکه «لسان قوم» در آیه عبارت از یک حالت ذهنی و محتوای فکری و نفسی است نه‌تنها صداها و لغت و واژگان.[۴]

شاطبی نیز در ***الموافقات*** آورده است: «قرآن بر اساس فهم اعراب عصر نزول، نازل شده است».[۵]

دیدگاه برگزیده

از نظر نویسنده مقاله دیدگاه چهارم که «لسان قوم» را به «متناسب بودن زبان قرآن با درجه فهم و درک مخاطبان» تفسیر می‌کند، به دلایل ذیل بر سایر دیدگاه‌ها برتری دارد:

۱. سخن‌گفتن مطابق فهم مخاطب و سطح فکری آنان جهت حصول تفهیم و ایجاد تفاهم بین گوینده و مخاطب از اصول سخنوری و مطابق با سیره عقلا است. حکمت پیام‌رسانی ایجاب می‌کند تا

---

۱. جعفری، ***تفسیر کوثر***، ج ۵، ص ۵۸۴.
۲. کلینی، ***الکافی***، ج ۸، ص ۲۶۸.
۳. دروزه، ***القرآن والملحدون***، ص ۲۲۳.
۴. غالب حسن، ***مجله الفکر الحدید***، ص ۱۲۴. نقل از: حسینی، «گرایش علمی در تفاسیر معاصر»، ***پژوهش‌های قرآنی***، ش ۸ ـ ۷، ص ۱۲۷ ـ ۹۸.
۵. شاطبی، ***الموافقات***، ج ۲، ص ۷۱.

گوینده سخن خود را در قالبی از گزاره‌ها و عبارت‌ها نظم بخشد که برای شنونده قابل فهم و درک باشد. این امر در پیام‌های الهی که هدایت انسان را به عهده دارد و از راه وحی به بشر می‌رسد، اهمیت مضاعف می‌یابد؛ بنابراین می‌طلبد که خداوند پیامش را در قالب وحی با همان زبانی که در میان مردم رایج است ابلاغ کند تا آن را درست بفهمند و گرفتار ابهام و سردرگمی نشوند.[۱] مبرهن است که اگر کلام الهی فراتر از درک و فهم مخاطبان و برای آنان غریب و نامأنوس باشد، مقاصد وحی را دریافت نخواهند کرد؛ در نتیجه غرض از ارسال رسل حاصل نمی‌گردد و دعوت آنان لغو و بیهوده خواهد بود.[۲] با این بیان روشن می‌شود که آن بخش از آیات قرآن کریم که بیانگر واقعیت‌ها، شرایط و موضوعات جامعه عصر نزول است، به هدف هدایت‌گری و تغییر و تحول بنیادی در آداب و رسوم، عادات و اعتقادات آنان و رسیدن به جامعه‌ای برتر و سعادتمند با زبان همان مردم بیان شده است.[۳] این همان همراهی قرآن با زبان قوم (تناسب با درجه فهم و درک) است که با همراهی با فرهنگ زمانه ـ که در مباحث پیشین شرح آن گذشت ـ بسیار متفاوت است.

۲. عبارت: «لیبین لهم» در پایان آیه مورد بحث که برای آن متعلقی ذکر نشده است، نشان می‌دهد که منظور از این تعبیر بیان روشن و همه کس فهم است.

۳. از آنجایی که لحن آیه مورد بحث حاوی امتنان و تذکر نعمت و یادآوری است این امتنان تنها با دیدگاه برگزیده متناسب است؛ چرا که به فرض پذیرش دیدگاه نخست (هم‌لغت بودن) و نیز دیدگاه دوم (رعایت سبک بیانی و قواعد متعارف در زبان عربی) به‌عنوان تفسیر آیه، رعایت هر دو مورد در کلام از سوی متکلم به دلیل طبیعت سخنوری تا حدود زیادی طبیعی است، ازاین‌جهت چیزی نیست که مجال امتنان داشته باشد.[۴] دیدگاه سوم نیز به دلایلی که گذشت قابل پذیرش نیست.

۴. روایات معصومان علیهم‌السلام و سیره گفتاری آنان تأیید دیگری بر این دیدگاه است. رسول گرامی اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله می‌فرماید: «**نحن معاشر الانبیاء امرنا ان نتکلم الناس علي قدر عقولهم**؛[۵] به ما جمعیت پیامبران دستور داده شده که با مردم به اندازه درکشان سخن بگوییم». امام صادق علیه‌السلام نیز فرمود: «**ما کلم رسول الله العباد بکنه عقله قط**؛[۶] هرگز پیامبر خدا با مردم با کنه عقل خود سخن نگفته است». در روایت دیگری

---

۱. عظیمی‌فر، «بازکاوی نظریه بازتاب فرهنگ زمانه در قرآن»، ***پیام جاوید***، ش ۴، ص ۵۹ ـ ۶۰.
۲. ایازی «قرآن و فرهنگ زمانه»، ***مفید***، ش ۸، ص ۷۸ ـ ۴۹.
۳. همان.
۴. ترابی، «پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله جمال الهی در آینه بشری»، ***پژوهش‌های قرآنی***، ش ۴۷ و ۴۸، ص ۱۹.
۵. کلینی، ***الکافی***، ج ۱، ص ۲۳.
۶. همان، ج ۱، ص ۲۳۹.

از این امام همام آمده است: «**ما کان الله عزوجل لیخاطب خلقه بما لایعلمون**؛[۱] هرگز خداوند آفریده‌های خودش را به چیزی که نمی‌توانند دریابند، مورد خطاب قرار نمی‌دهد.»

نکته قابل ذکر در خصوص دیدگاه منتخب اینکه به‌رغم برتری نظریه «متناسب بودن محتوای وحی با سطح فهم و درک مخاطبان» در تفسیر «لسان قوم» نسبت به سایر دیدگاه‌ها، برخی ممکن است تلقی و تفسیر نادرستی از این دیدگاه داشته باشند که همانند نظریه همراهی با فرهنگ زمانه، به جاودانگی و جهانی بودن قرآن خدشه وارد کند؛ به‌عنوان نمونه شاطبی ضمن پذیرش این دیدگاه، در نهایت چنین نتیجه می‌گیرد که چون قرآن کریم بر اساس فهم اعراب زمان نزول نازل شده است، در تفسیر آن نباید از حدود فهم آنان فراتر رفت.[۲]

منحصر نمودن تفسیر به فهم مخاطبان زمان وحی تداعی این مفهوم است که هر آنچه آنان می‌فهمند، تمام چیزی است که در قرآن مجید بیان شده است. روشن است که این تلقی و برداشت نادرست به ایستایی فهم قرآن و محدود نمودن آن برای مخاطبان عصر نزول منتهی می‌شود و با جهانی بودن و جاودانگی قرآن که در آیات بسیاری[۳] اشاره شده است، هم‌خوانی ندارد. حال آنکه همان‌طور که قبلاً تبیین شد منظور از سازگاری وحی با فهم مردم عصر نزول آن است که صاحب وحی پیام‌های خود را با زبانی که میان آنان رواج داشته و برای همگان قابل درک و فهم بوده بیان نموده است، به‌طوری‌که مردم آن زمان می‌توانسته‌اند از تعبیرات وحی تصور روشنی داشته باشند؛[۴] همان‌طور که برای نسل‌های بعدی قابل فهم و درک است.

علامه طباطبایی بر این باورند که الفاظ و عبارت‌های قرآن کریم بر اساس سطح فهم مخاطبان می‌تواند بر معانی مختلفی دلالت مطابقی داشته باشد. ایشان چنین حالتی را دلالت طولی الفاظ بر معانی می‌نامند و تأکید دارد که هر چند قرآن دارای مراتب معنایی چندگانه است، اما همه در طول هم هستند[۵] و مخاطبان آن در هر عصر و نسلی با توجه به سطح علمی و شناختی خویش از آن بهره می‌گیرند. در روایات نیز اشاره شده است که الفاظ و دلالت‌های قرآن محدود به یک مخاطب خاص یا سطح فهم خاص نیست؛ بلکه دارای مراتب معنایی است.[۶]

---

۱. طوسی، ***رجال کشی***، ج ۱، ص ۲۹۱.
۲. شاطبی ، ***الموافقات***، ج ۲، ص ۷۱.
۳. انبیاء / ۱۰۷؛ قلم / ۵۲.
۴. حسینی، «گرایش علمی در تفاسیر معاصر»، ***پژوهش‌های قرآنی***، ش ۸ ـ ۷، ص ۱۲۷ ـ ۹۸.
۵. طباطبایی، ***المیزان***، ج ۳، ص ۶۴.
۶. حر عاملی، ***وسائل الشیعه***، ج ۲۷، ص ۱۹۴.

تلاش مفسران در طول قرن‌های متمادی و اهتمام آنان به تفسیر قرآن کریم مهر تأییدی بر این تحلیل است. اگر قرآن مختص مخاطبان عصر نزول بود و تنها فهم آنان از وحی معیار تفسیر بود این همه تلاش مفسران بیهوده می‌نمود، حال آنکه ضرورت تفسیر عصری به‌معنای تفسیر قرآن مطابق با نیازها و مسائل هر عصر[1] و یافتن پاسخ‌های مناسب جهت هدایت جامعه بشری اجتناب‌ناپذیر است. امام صادق علیه‌السلام فرمود: «خداوند قرآن را برای زمانی خاص قرار نداده و برای مردم خاصی هم نازل نکرده؛ بلکه قرآن در هر زمان و نزد همه مردم تا روز قیامت شاداب و زنده است».[2] بنابراین رسالت مفسران قرآن کریم است که همانند رسول مکرم اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله که میان مفاهیم غیبی وحی و محسوسات قابل ادارک بشر ارتباط برقرار نمود، میان عصر خود و عصر نزول ارتباط برقرار سازند و با لحاظ فاصله فکری هر دو عصر، به شرح و تفسیر کلام خداوند بپردازند.

نتیجه

با جستجو در نگاشته‌های تفسیری و بیانات محققان علوم قرآنی در باره مفهوم عبارت «لسان قوم» در آیه ۴ سوره ابراهیم؛ در مجموع به چهار دیدگاه دست یافته شد:

برخی آن را به «لغت و گویش» تفسیر کرده‌اند؛ این دیدگاه به دو دلیل به‌تنهایی نمی‌تواند منظور و هدف آیه باشد؛ زیرا هم‌لغت بودن متکلم با مخاطب امری بدیهی و لازمه ارتباط و تفهیم مطالب از سوی گوینده است. افزون بر این آیه در مقام امتنان و تذکر نعمت است، حال آنکه هم‌لغت بودن چیزی نیست که مجال امتنان داشته باشد.

در دیدگاه دیگر منظور از «لسان قوم» مطابقت سبک بیانی قرآن با قواعد ادبی زبان مردم عصر نزول دانسته شده است. این تفسیر از آیه نیز اگرچه تا حدودی درست و قابل پذیرش است، اما به دلایلی چون: بدیع بودن برخی اسلوب و فنون بلاغی و بیانی قرآن کریم که آن را به مرحله اعجاز رسانده است، بعید به‌نظر می‌رسد و نمی‌تواند منظور و هدف آیه باشد.

همراهی با فرهنگ زمانه تفسیر دیگری است که از سوی عده‌ای مطرح شده است. این تفسیر از «لسان قوم» افزون بر عدم هم‌خوانی با معنای لغوی «لسان» با قداست قرآن مجید و اهداف رسالت سازگاری ندارد؛ چرا که با پذیرش آن در واقع معتقد به این شده‌ایم که صاحب وحی از باب همراهی با فرهنگ قوم برخی باورهای مخاطبان عصر نزول را با علم به باطل بودن آنها به هدف تبیین پیام و هدایت آنان در

---

۱. جوادی آملی، ***تسنیم***، ص ۵۶.

۲. صدوق، ***عیون اخبار الرضا*** علیه‌السلام، ج ۲، ص ۸۷.

قرآن به‌کار گرفته است. این ایده خود تالی فاسد دیگری به‌دنبال دارد که برخی از احکـام و دسـتورات قـرآن مختص به عصر نزول است؛ از این‌رو قرآن نمی‌تواند کتاب هدایت برای همه اقوام و در همه زمان‌ها باشد.

متناسب بودن زبان قرآن با درجه فهم و درک مخاطب تفسیری دیگری از «لسان قوم» است که به دلایلی چون: تأیید روایات معصومان، مطابقت با سیره عقلا، توجه به سیاق و لحن آیه و نیز هم‌خوانی با اهداف رسالت بر سایر دیدگاه‌ها ارجح و مورد قبول نگارنده است.

منابع و ماخذ

الف) کتاب‌ها

- ***قرآن کریم***.
- ابن‌منظور، محمد بن مکرم (۲۰۰۸ م). ***لسان العرب***. بیروت: دار المعارف.
- بغوی، حسین بن مسعود (۱٤۲۰ ق). ***معالم التنزیل فی تفسیر القرآن***. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- جعفری، یعقوب (۱۳۷٦ ش). ***تفسیر کوثر***. قم: هجرت.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱٤۰٤ ق). ***صحاح اللغة***. بیروت: دار العلم للملایین.
- حرعاملی، محمد بن حسن (بی‌تا). ***تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة***. قم: مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث.
- خازن، علاءالدین (۱٤۱٥ ق). ***لباب التأویل فی معانی التنزیل***. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- دروزة، محمد عزت (۱٤۰۰ ق). ***القرآن و الملحدون***. دمشق: دار القتیبة.
- زمخشری، جارالله محمود بن عمر (۱٤۰۷ ق). ***الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل***. بیروت: دار الکتاب العربی.
- سبحانی، جعفر (بی‌تا). ***مفاهیم القرآن***. قم: مؤسسه الامام الصادق.
- سیفی مازندرانی، علی‌اکبر (بی‌تا). ***دروس فی القواعد التفسیریة***. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- سیوطی، جلال‌الدین (۱۳۹٤ ق). ***الاتقان فی علوم القرآن***. مصر: الهیئة المصریة العامة لکتاب.
- شاطبی، ابراهیم بن موسی (بی‌تا). ***الموافقات فی اصول الشریعة***. مصر: بی‌نا.
- شرف‌الدین، سید حسین (۱۳۷۸ ش). ***تحلیلی اجتماعی از صله رحم***. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- طباطبایی، سید محمدحسین (بی‌تا). ***المیزان فی تفسیر القرآن***. قم: اسماعیلیان.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱٤۱٥ ق). ***مجمع البیان لعلوم القرآن***. بیروت: مؤسسة الاعلمی.
- طوسی، محمد بن حسن (۱٤۰۹ ق). ***رجال کشی***. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- طیب، عبدالحسین (بی‌تا). ***اطیب البیان فی تفسیر القرآن***. تهران: کتابفروشی اسلام.

- عادل سبزواری، محمود (۱۳۸۷ ش). ***لغتنامه قرآن کریم***. تهران: ثالث.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱٤۰۹ ق). ***کتاب العین***. قم: دار الهجرة.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱٤۰۷ ق). ***الکافی***. تهران: دار الکتب الاسلامیة.
- مجلسی، محمدباقر (۱٤۰۳ ق). ***بحار الأنوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الطهار***ﷺ. بیروت: الوفاء.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳٦۸ ش). ***جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن***. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- مصطفوی، حسن (۱۳٦۰ ش). ***التحقیق فی کلمات القرآن الکریم***. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- معرفت، محمدهادی (۱٤۲۰ ق). ***التفسیر الاثری الجامع***. قم: التمهید.
- معرفت، محمدهادی (۱۳۸۸ ش). ***شبهات و ردود حول القرآن الکریم***. قم: التمهید.
- معین، محمد (۱۳۸٤ ش). ***فرهنگ فارسی معین***. تهران: ادنا.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷٤ ش). ***تفسیر نمونه***. تهران: دار الکتب الاسلامیة.
- هادوی، مهدی (۱۳۷۷ ش). ***مبانی کلام اجتهاد در برداشت از قرآن کریم***. قم: مؤسسه فرهنگی خانه.
- هاشمی رفسنجانی، علی‌اکبر (۱۳۸٦ ش). ***تفسیر راهنما***. قم: بوستان کتاب.

ب) مقاله‌ها

- ایازی، محمدعلی (۱۳۷٦). پژوهشی درباره زبان قرآن. ***نامه مفید***. ۳ (۱). ۵۸ ـ ۳۵.
- ایازی، محمدعلی (۱۳۷۵). قرآن و فرهنگ زمانه. ***نامه مفید***. ۲ (٤). ۷۸ ـ ٤۹.
- ایازی، محمدعلی (۱۳۷٦). نقد و بررسی نظریه بازتاب فرهنگ زمانه در قرآن. ***نامه مفید***. ۳ (۲). ٦۸ ـ ۳۹.
- ترابی، احمد (۱۳۷٤). پیامبرﷺ جمال الهی در آینه بشری. ***پژوهش‌های قرآنی***. ۱۲ (۲). ۱۲ ـ ٤.
- جلیلی، هدایت‌الله (۱۳۷۳). وحی در هم‌زبانی با بشر و هم‌لسانی با قوم. ***کیان***. ۲۳. ٤٤ ـ ۳۷.
- حسینی، سید موسی (۱۳۷۵). گرایش علمی در تفاسیر معاصر. ***پژوهش‌های قرآنی***. ۲ (۲). ۱۲۷ ـ ۹۸.
- خرمشاهی، بهاءالدین (۱۳۷٤). بازتاب فرهنگ زمانه در قرآن کریم. ***بینات***. ۲ (۱). ۹۷ ـ ۹۰.
- ذکاوتی قراگوزلو، علیرضا (۱۳۷٤). زبان قرآن. ***بینات***. ۲ (۱). ۷۹ ـ ۷٤.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی (۱۳۷۷). قرآن و فرهنگ زمانه. ***معرفت***. ۷ (۳). ۵۳ ـ ٤٤.
- عظیمی، علیرضا (۱۳۸۳). بازکاوی نظریه بازتاب فرهنگ زمانه در قرآن. ***پیام جاویدان***. ۲ (۳). ٦۰ ـ ۵٦.
- فراستخواه، مقصود (۱۳۷٦). قرآن، آراء و انتظارات گوناگون. ***دانشگاه انقلاب***. ۱۰ (۱۱۰). ۱٤۱ ـ ۱۲۷.
- محمد یاری، مریم، فرجامی اعظم و بیگلری، مجتبی (۱۳۹۸). وجوه معنایی ریشه قوم در قرآن و تفاسیر. ***تفسیرپژوهی***. ٦ (۲). ۳۲۱ ـ ۳۰۱.
- ناصحی، محمد، و مروجی، لیلا السادات (۱۳۹۸). واژه‌شناسی خویشاوندی در قرآن. ***پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن***. ۷ (۲). ۲۲۸ ـ ۲۰۹. doi.org/10.30473/quran.2019.6002